

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

TÜRK-İSLAM DÜŞÜNCE TARİHİNDE ERZURUM

Sempozyumu

26-28 HAZİRAN 2006

BİLDİRİLER

II. CİLT

Erzurum 2007

**ERZURUM MEZAR YAPILARINDA UZAY-DÜNYA-HAYAT İLİŞKİSİ
(KOZMOLOJİ)**

Prof. Dr. Ali Rafet ÖZKAN*

Türk Kültüründe önemli bir yer tutan ölü kültü ve mezarlık geleneği, sadece ölen şahsın yerinin belirtilmesiyle sınırlı kalmamış, taşıdığı anlam ve ifadelerle de inanç ve adetlerin gelecek nesillere aktarıldığı çok önemli bir açık hava müzesi olmuştur.

Ölü için belirlenmiş özel bir yerde mezar yapma geleneği, gelişmiş yerleşik veya yarı yerleşik toplumlarda görülen bir adettir. Ölen kişinin, şahsi veya yaşadığı toplumla ilgili hayat tarzı ve inançları da bu geleneğe bağlı olarak mezar yapılarına taşlarına yansıtılır.

Kozmik semboller, taşıdığı anlam ve ifadelerle mezar taşlarında vazgeçilmez işaretler olarak karşımıza çıkar. Anadolu ve Erzurum çevresinde ki özellikle mimari eserlerin cephe süslemelerinde, mezar yapıları ve taşlarında şahide veya lahit-sanduka yan süslemelerinde ve geleneksel el sanatlarının tüm örneklerinde gördüğümüz bu simgeler çarkı felek, yıldız, hayat ağacı, gezegen, evren – ejder ve kandil motifleri olarak görülmektedir. Bu örneklere geçmeden önce, bu kozmik sembollerin taşıdığı anlamlara ve kökenine değinmemiz yerinde olacaktır.

Kozmik ifadeler hem bu dünya hem de inanılan ölüm sonrası hayat konusunda önemli bilgiler vermektedir. Bu inanç çerçevesinde ölüm sonrası ruh'un, hayatıyla ilgili bilgilerin yanı sıra, ruh'un kat edeceği mesafeler hakkında da bize zengin materyaller sunmaktadır. Kozmik anlam ve ifadeler Türk kültüründe sadece mezar taşlarıyla sınırlı kalmamış, edebiyatımızda özellikle efsanelerde ve destanlarda da önemli bir yer tutmuştur. Destanlar eski Türk inancının temel öğelerini

* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

yansıttığı için, Türk Sanatı'nda görülen kozmik anlamlı motiflerin kökenini buralarda ve eski inanç sisteminde aramak daha doğru olacaktır.

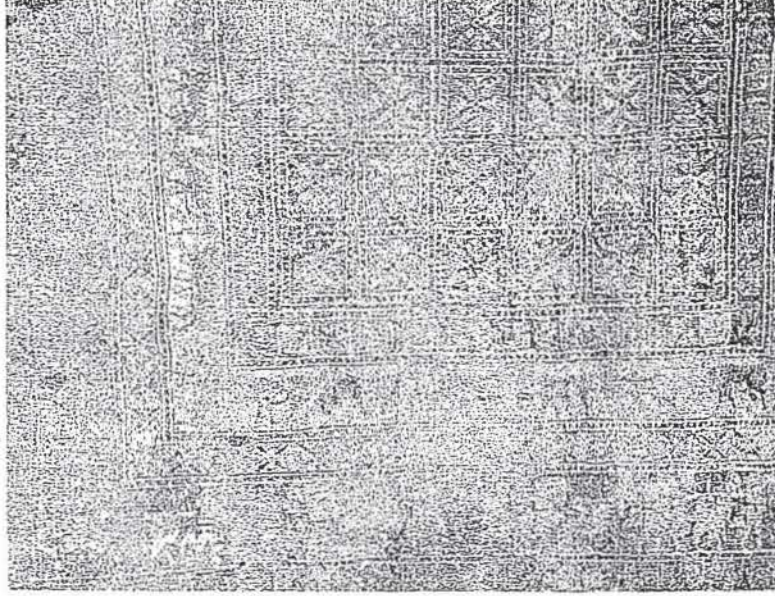
Hunlar'ın atası olarak kabul edilen **Tu-kiu**'ler (m.ö.VII-VI), hükümdarlarının göksel- kozmolojik bir ışık huzmesinden oluştuğuna inanırlardı. Bu inanç Türkler'in ilk fatih atası, bütün milli düzen ve müesseselerin kurucusu sayılan Oğuz Kağan'ın doğumu ve hayatını kozmik kökenli bir ışık ve olağan üstü yaşantılarla çevreleyerek hareketlendirmiştir. Oğuz Kağan'ın vücudunun tasvirinde de kozmik işaretlerin ve renklerin varlığı” **mavi yüz, lal göz (kırmızı),ateş kırmızısı ağız**” ile tamamen ışık saçan kişilerin, en azından Kozmik kökenli ışık fikrinin çağrıştırılmak istendiği görülmektedir¹. Yine Oğuz Kağan'ın eşi de alında parlayan bir ışıkla beraber gökten bir ışık içerisinde gelmiş ve onunla evlenmiştir. Ergenekon Destanı'nda yol gösterici özelliği olan bozkurt ta bir ışık içerisinde gökten inmiştir. Cengiz Han'ın atası, “Alankova” çadırın bacasından giren ay ışığı ile hamile kalmıştı. Bu yüzden Hükümdarların kanları akıtılamazdı. İslami dönemde kozmoloji kökenli ışık düşüncesi tüm canlılığı ile devam etmiştir. Mesela Akşemseddin, Eyüp Sultan'ın kayıp mezarını yerden çıkan ışıklar sayesinde bulmuştu². Dolayısı ile tüm bu kozmik kökenli ifadeler, göksel kökenli bir kişi veya varlığın öne çıkarıldığını ve kutsal sayıldığını göstermektedir.

Eski Türkler' de ki gök'ün yuvarlaklığı, yıldızların dönüşü ve dünyanın da bir tepe gibi olduğuna inanılması, Türkler'in İslam Dinine girmeleriyle bu dindeki astronomiyle ilgili olarak “felek” ve “felekiyat” düşüncesine uygun olarak gelişmiş³, bu gelişme çeşitli sanat yapılarında farklı figüratif anlatımlarla simgeleştirilmiştir. Türkler'de kozmolojiyle ilgili düşüncelerin kaynağı daha otağlarında başlıyor ve dünyayı otağları gibi düşünüyor hatta otağlarının içlerini de dünyanın yönlerine göre düzenliyorlardı. Evrenin merkezi olarak kabul ettikleri dünyaya kendi milli varlıklarını oturtmuşlar, böylece merkezde Türk Yurdu, doğu-batı, kuzey-güney yönlerinde ise diğer uluslar bunlara tabi olarak bir halka şeklinde yer almaktaydı. Dünyanın yönlerini “**dört bulung**” adı altında motifleştirerek başta dokuma olmak üzere, çeşitli sanat dallarında kullanıyorlardı (Resim- 1).

¹ Jean – Paul Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, (çev. Aykut Kazancıgil- Lale Arslan), İstanbul, 2005, s.326.

² Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul, 1981, s.146.

³ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara, 1995, s. 243.

Res.1. Pazırık Halısı Dört Bulung motifi.

Mezar taşlarında görülen kuş motifleri ruhun, kuş biçimine girerek uçuşması anlamında kullanılmıştır. Ölen kişilerin ruhlarının, bir kuş biçimine girerek göğe uçmaları⁴, Türkler'de çok eski bir inanış olup, kozmolojiyle bütünleşmenin bir ifadesi olarak düşünülmüştür. Uçuşma tabiri günümüzde de ölen kişinin arkasından "uçtu gitti" tabiriyle canlılığını korumaktadır. Eski metinlerde "sonku oldu" (şahin oldu)⁵ sözü bunu ifade etmektedir. Kuş bazen de ölünün ruhuna refakat eden onu göklerin aleminde kötülüklerden koruyan bir koruyucu güçtür. Şaman da göklere doğru yapacağı seyahatleri bir kuş biçiminde veya kuş refakatinde gerçekleştirmekte veya şamanın mücadele ettiği ve yenmek zorunda kaldığı rakip *tin-ruh* içinde kuş figürü kullanılmaktadır⁶. İslam sonrası dönemde de şaman'ın yerini din büyükleri veya şeyh ve müritleri almaktadır. Yesevi tarikatı inancında Anadolu'nun fethiyle görevlendirilen Yesevi müritleri, kuş şekline girerek Anadolu ve başka bölgelere uçarak geldiklerine

⁴ Bahaeddin Ögel, a.g.e., s.129

⁵ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1988, s.28.

⁶ Jean - Paul Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler...a.g.e.*, s. 37.

inanılır. XIII.y.y. Anadolu'sun da İlhanlı sarayında ve Türkmenler arasında büyük tesiri olan “Barak Baba” dönemin ünlü Arap yazarlarının tariflerine göre, tipik bir Altaylı “kam” veya Kırgızların “baksı”sının tam kendisidir⁷. Ayrıca hayvanlar dünyasında kazanılan bazı deneyimlerin ruhlar alemine de aktarıldığına yönelik eski Türk inancı⁸, Hayvanların ateşten korkması gerçeğiyle birleştirilerek, göğe doğru kuş şeklinde uçan ruhun, cehennem ateşinden korkup oraya gitmeyeceği gerçeğiyle birleştirilmiştir. Böylece ruh-kuş, cennete ve ata ruhlar alemine kozmolojik yolculuğunu güvenli bir şekilde yapabilecektir.

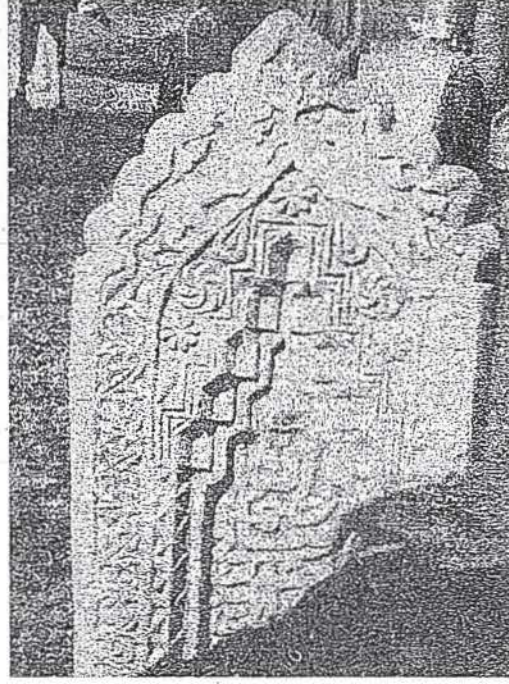
Res. 2.a. Tokat Müzesi Aslan, Hayat Ağacı

Türkler'deki “hayat ağacı” inancı göğün katlarını temsil ettiği gibi aynı zamanda “göğün direği” olarak ta kabul ediliyordu. Hayat ağacının dalları göğün katlarını temsil etmek amacıyla 5-7-9 adet olarak verilir ve hayat ağacının tepesinde ki kartal veya kuşta Gök Tengri'nin gücü ve simgesi yerine geçiyordu. Ruhlar da bu

⁷ Laszlo Rasonyi, *a.g.e.*, Ankara, 1988, s. 38.

⁸ Jean – Paul Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler...a.g.e.*,s. 38.

dallar arasında uçuyor¹,dallar arasında ki rozetlerde gezegenleri işaret ederek kozmolojide ki bütünlüğü sağlıyordu(Resim2)

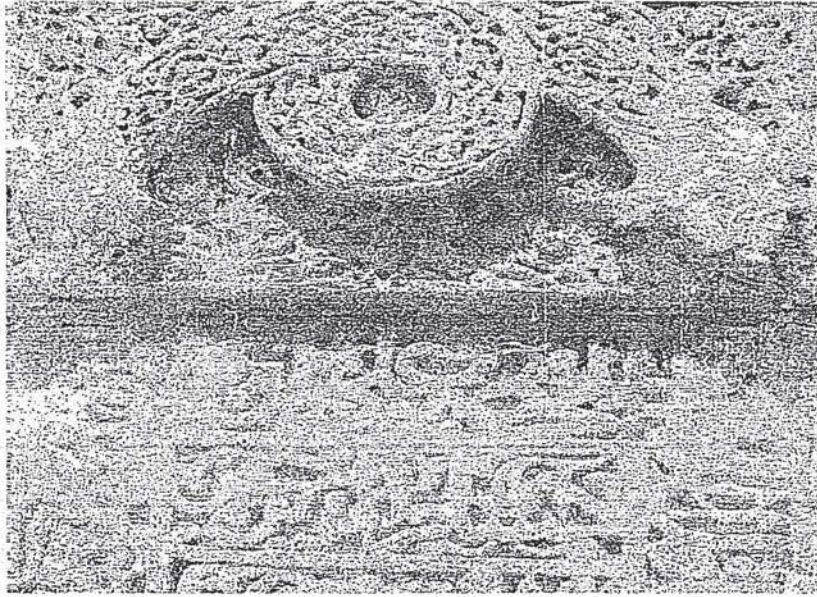
Resim.2.b. Sivas Müzesi, kuş çarkıfelek, gezegen ve yıldızlar

V. y.y.da Göktürkler'e ait Bayrak, flama, mezar taşları ve bilhassa hanedana ait yapılarda bu motifin sıkça kullanılması bunun bir hakimiyet sembolü olabileceğini akla getirmektedir. Eski Türklerde hayat, kaynağını Gök Tanrı dan alır. Gök görmüş olduğumuz gibi yalnızca atalar yurdu olmayıp "kut" un Gök Tanrı tarafından dağıtıldığı bir yerdir. Bu yer Gök Tanrı'yla beraber kozmolojinin de temelidir. Bu yüzden Göktürk Hakanları da ataları Hun Kağanları gibi kendilerini ilahi bir menşee dayandırmışlar, "Tengri gibi gökte olmuş kağan" ifadesiyle de bunu ebedileştirmişlerdir.

Divan-i Lügat-ı Türk'te de "kut" meselesi kozmolojiyle ilişkilendirilerek; "Tanrı devlet güneşini Türklerin burcunda doğdurmuş, göklerdeki dairelere benzeyen devletleri O'nun saltanatı etrafında döndürmüş, Türkleri yeryüzünün hakimi yapmıştır⁹." ifadeleriyle gerçek anlamına kavuşturmuştur.

Mezar taşlarımıza yansıyan kozmik bir ifade de Hayat ağacı dışında ki dünya ağacı olup bazen hayat ağacıyla karıştırılmış hatta onun yerine kullanılmıştır. Dünya ağacı, kozmolojik sistemde yeri olan dünya eksenini, hayat ağacı ise hayatın ve evrenin yenilenmesi,¹⁰ "kozmogoni" konusuyla ilgilidir. Her iki ağaç inancı, mezar taşlarına hayatın devamlılığı, sürekli yenilenmesi ve ölüm sonrası kozmik hayatın sembolik ifadeleri olarak yansıtılır.

Yine mezar taşlarında görülen "ejder" ve "çift ejder" tasviri de Kozmik anlayışla alakalı olup, Anadolu'da ki ilk örneklerini Ahlat mezar taşlarında görmekteyiz (Resim-3).

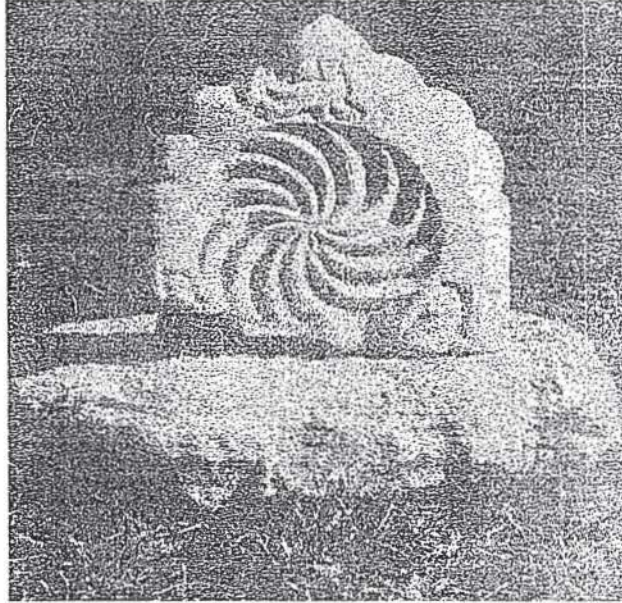
Res.3. Ahlat Mezar taşı, Evreni döndüren Çift Ejder figürü (Foto: B.Mağaralı).

⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2005, 363. (Kaşkarlı Mahmut, Divan-ı Lügat-ı Türk)

¹⁰ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul, 2002, s.93.

Ejder figürü, Türkler arasında hayatı ve ölüyü kötülüklerden koruyan maskeler gibi asıl dini bir çerçeve içinde yer alan kozmik ve astrolojik figürler halinde görülür.¹Çift başlı ejder Uygurlarda da (840-1210), Ruhun "zodyaka" yada, göğün kutbuna yükselme arzularının bir ifadesi olarak mezar taşlarının özellikle baş kısmına yerleştirilmiştir. Ejder, aynı zaman da gökten "kut" almayla da alakalıdır.

Mezar taşlarında görülen motiflerden biri de "çarkı felek" olup en çok kullanılan motiflerden biridir (Resim- 4).

Res.4. Çarkı felek ve kuş figürü, Sivas Müzesi.

Çarkı felek, kozmik anlamlı bir motif olup kainatın dönüşüyle alakalı olduğu gibi, yerine ve kullanıldığı duruma göre; gök, gök kubbe, gökyüzü, dünya, devran, devr-i alem, talih, baht, kader hatta ölüm ve ecel manalarında da kullanılmıştır.

Göktürk Kağanlık Takviminde çarkı felek, yeni yılın başlangıcı olan kış gündönümüyle dönerek alçalmakta ve nihayet baharda, yine yer yüzüne doğru yükselmeye başlamakta¹¹, böylece çarkı feleğin dönüşü mevsimlerin oluşmasıyla da ilişkilendirilmekteydi. Hun ve Göktürklerde yılda iki kez defin yapılmasının dini ve

¹¹ Emel Esin, *Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul,2004.,s.153

kozmojik bir nedeni de buydu..Çünkü Türkler de zaman kavramı kozmik devran (dönme) biçiminde algılanmış, bu çarkı da (çarkı felek) bir evren (ejder) çevirmekteydi¹². Somutlaştırılmış haliyle ejder, kışın yerin derinliklerinde, baharın ise kanatlanıp göğe doğru ucan, böylece hem yeraltında, hem de gök kozmoloji kanunlarına bağlı bir ruh olarak algılanıyordu.

Eski Türk İnancında gök kubbenin altın veya demir kazık etrafında yıllık dolanımının yanın da ayrıca birde yıldızları taşıyan gök çarkının döndüğü var sayılıyordu. Gök kubbenin en alttaki çarkı felâğini bir çift "göksel ejder" in çevirdiği hakkındaki ifadeler, Uygur Kağanına sunulan bir mani dinine ait metinde yer almakla beraber, bu düşüncenin çok daha eski Orta Asya kozmolojisine bağlı bulunduğunu Emel Esin j. Zykan'a dayandırarak bize aktarmaktadır¹³. Böylece çarkı feleklerin gezegen ve yıldızlarla bir arada en üstede ejder veya hakimiyet sembolü kuş- kartal figürleriyle beraber verilmesinin nedeni açıklığa böylece kavuşmuş oluyordu. İslam sonrası Anadolu'da özellikle Orta Asya inançlarının yoğun olarak yaşatıldığı alevi Türkmen düşüncesinde çarkı felekler mezar taşlarında aslanla beraber verilmiş (Resim-5) ve burada aslan Hz. Ali'yi, çarkı felekte kainat ile güneşi sembolize ederek¹⁴, kozmolojiye yeni bir anlam kazandırılmıştır.

Çarkı felek divan şiirinde de mecazi manada kötü talih ve kaderi ifade etmek manasında kullanılmıştır. Tasavvufta ise kendi etrafında yanarak dönmeyi, yanarken de etrafı aydınlatmayı temsil eder.

Mezar taşlarında görülen kozmolojiyle alakalı bir diğer motifte kandil motifi olup ifade ettiği manevi boyutuyla öne çıkar. Diğer bir kullanım alanı da namaz seccadeleri ve mihrap nişleridir. Kullanıldığı yerler göz önüne alındığında ifade ettiği anlamın ışık-nur, ayrıca ölünün yolunun aydınlatılması, ibadet hayır-hasenat gibi görevlerin ölüm sonrası hayatta yol göstericiliği gibi manalar içerdiği görülmektedir. Yine bazı örneklerde kandil motifinin içlerinde "Allah c.c." isminin yazılması, "Allah'ı" da sembolize ettiği anlamına gelebileceğini düşündürmektedir.

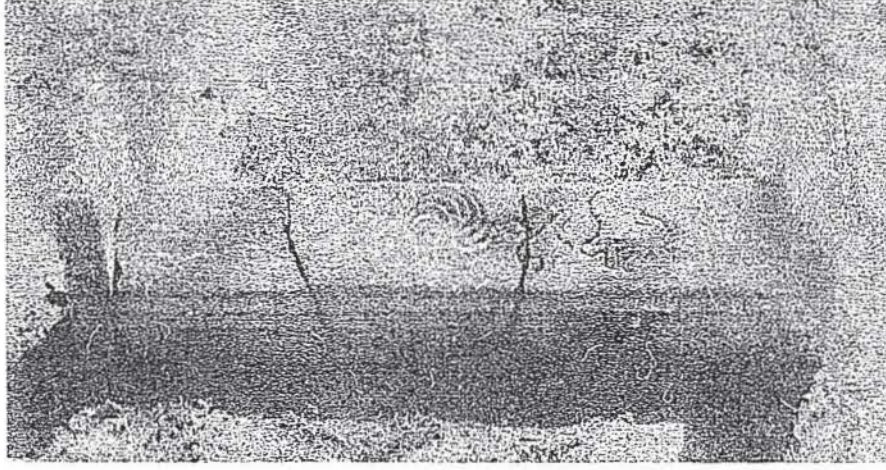
Türklerin "on iki hayvanlı takviminde görülen hayvanların bir kısmı inanç sistemleri ve kozmolojiyle alakalı olduğu için mezar yapılarında yine bu figürleri kullandıkları görülmektedir¹⁵.

¹² Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul, 2001, s.82

¹³ Emel Esin, *Türk Kozmoloji...* s.43

¹⁴ Beyhan Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, Ankara, s.15.

¹⁵ Bkz; Osman Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 1941.

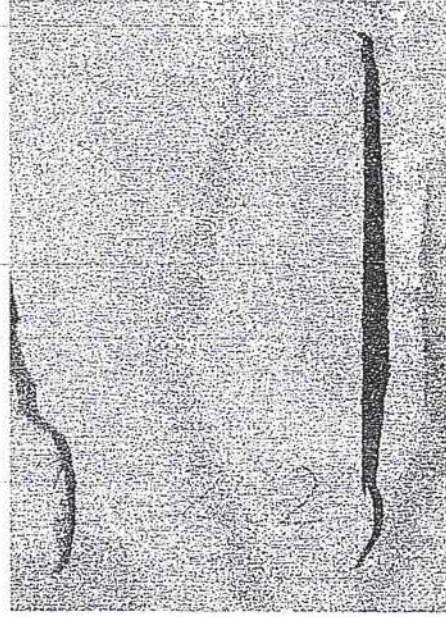
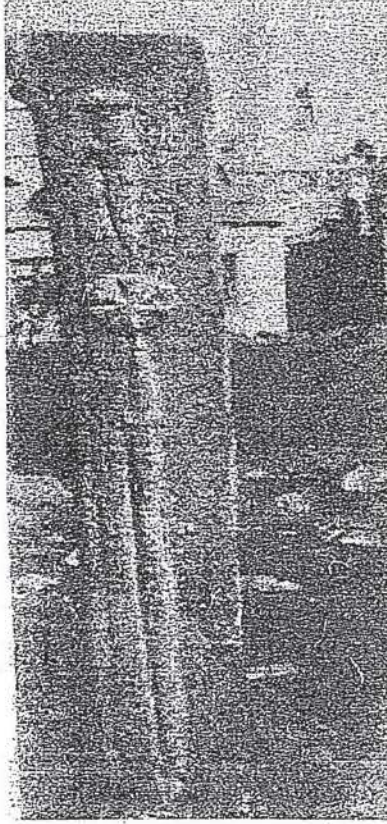

Res.5. Aslan, Hayat Ağacı, Çarkıfelek motifleri.Tokat Taş Eserleri Müzesi

Tüm bu bilgiler ışığında bölgede görülen mezar taşları ve mezar abidelerinde ki Res.6. kozmolojik motifleri hem kozmogoni ve hem de antropogoni çerçevesinde değerlendirmek gerekir.

Erzurum'da ki mezar taşlarından en erken örnek, h. 736-m. 1336-37 tarihli, Ahi Fahreddin İbn Mehmet Şah'a ait mezar taşı olup, (Resim-6) Kılıç ve Hançer motifi arasında kainatı ve dönen feleği temsil eden bir rozet yer almaktadır. Kılıç ve hançerin madeni olan demirin kutsal sayılması ve kozmolojik manada Gök Tengri'nin bir hakimiyet sembolü olarak kullanılmıştır. Kılıç-hançer, aynı zamanda ölü için asalet sembolü olarak kullanıldığı gibi, çoğu zamanda mezar sahibin şehit veya gazi olduğunu belirten sembolik anlamlı bir motiftir¹⁶.

¹⁶ Yunus Berkli, *Arđahan-Çıldır Çevresinde Heykel Biçimli Mezar Taşlarının Türk Sanatındaki Yeri ve Önemi*, "Sanat", Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi, Sayı, 9, Erzurum, 2006, s. 94-95

Res.8. Kandil Motifi.
Erzurum Müzesi

Res.6. Kılıç, kama ve kainatı
sembolize eden felek motifi.
(Res. İ. Hakkı Konyalı)

Erzurum Müzesi deposunda envanter numarası olmayan bu kırık mezar taşının ortasında, kozmik anlam ifade eden bir kandil motifine yer verilmiştir (Resim-8).

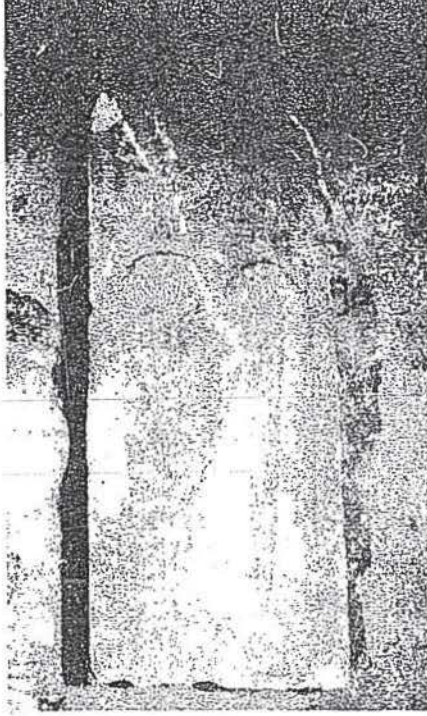

Res.7 . Kandil Motifli sanduka tipi mezar taşı. Erzurum

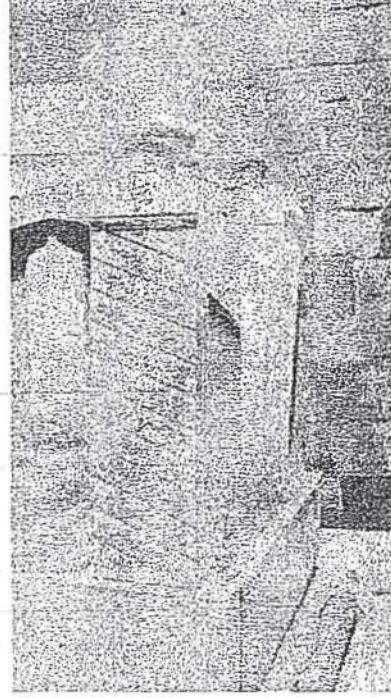
Erzurum Müzesi deposunda 276 envanter numarasıyla kayıtlı olan mezar taşı, Selçuklu geleneğinde masif, sanduka biçiminde olup tek parça taştan yapılmıştır. Bu mezar taşının baş tarafında bir şamdan motifine yer verilmiştir (Resim-7)

Erzurum Müzesi deposunda envanter numarası olmayan bu kırık mezar taşının ortasında, kozmik anlam ifade eden, bir çift hayat ağacı (servi) motifinin ortasında yine bir kandil motifine yer verilmiş olup bu tür örnekler nadir olarak karşımıza çıkmaktadır. Kırmızı kalker taşından yapılmış, sivri kırık hatlı kemerle sonuçlanan alt kısmından yuvarlak köke sahip, giderek incelen iki hayat ağacı veya servi motifinin yukarıdan ortaya doğru bitişen uçlarından bir kandil motifi ortada sarkıtılmış biçimde verilmiştir. Tarih ve dönemi belli olmayıp üslup özelliğinden yola çıkarak XVIII. y. y.a tarihlendirebiliriz (Resim-9).

Erzurum da merkez Habib Baba türbesin de bulunan Habib Baba'ya ait bu mezar, mermerden yapılmış, Mevlevî başlıklı bir baş şahide ve dikdörtgen prizma şeklinde alt yan yüzeylerde on satırlık talik hatlı yazıya yer verilmiştir. Ayak taşında ise üsluplaştırılmış bir hayat ağacı motifine yer verilmiş olup, m.1848 tarihine aittir (Resim-10).

Res.9. Hayat ağacı ve kandil motifli mezar taşı. Erzurum Müzesi

Res.10. Habib Baba'ya ait mezar taşındaki hayat ağacı

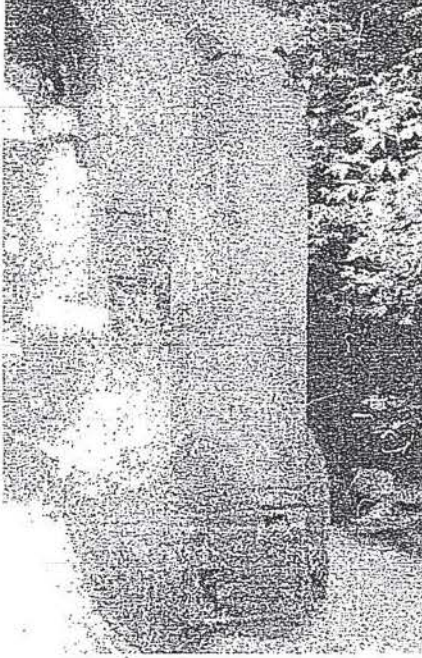
Yine Habib Baba türbesin de bulunan ve 1876 tarihli bu mezar da, kırmızı yöreye özgü Kamber taşından yapılmış şahideli, üstü açık sandukalı mezar da sandukanın yan taşların da (Pehle) ortada güneş kursu ve iki yanında birer çarkı felek motiflerine yer verilmiştir (Resim-11).

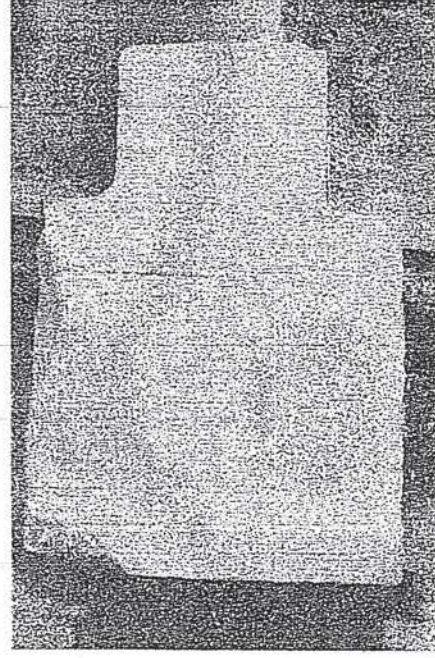
Res.11.a. Habib Baba'nın talebesine ait mezar taşında ki ışınal güneş ve çarkı felek motifi.

Yine mezarın ayak taşının sanduka kısmında bir güneş kursu, ayaktaşının gövdesinde de bir çift servi motifi, servilere çerçvelik yapan kıvrık hatlı sivri kemerle uyum sağlamıştır. (Resim-11.b)

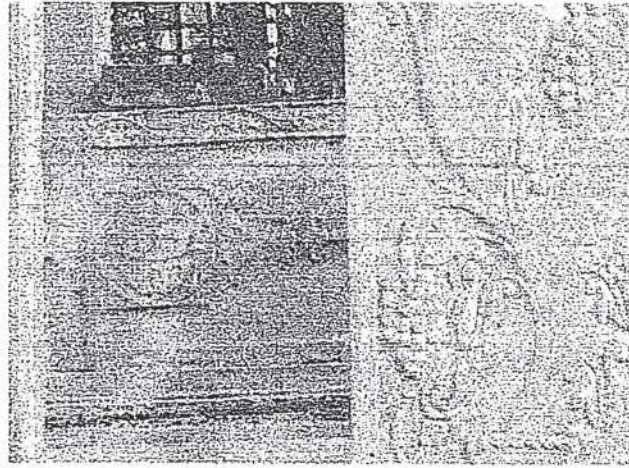
Erzurum Müzesi deposunda 207 envanter numarasıyla kayıtlı olan ve m. 1799 tarihli bu mezar taşı, şahide kısmı ve aynalık kısmı denilen alt tarafı sanduka kısmını kapatacak biçimde tek bir taştan yapılmıştır. Maalesef tamamı olmayan bu mezar taşının, aynalık kısmında kartuşlu çerçeveler içinde, üsluplaşmış iki hayat ağacının ortasında bir güneş kursu yer almaktadır (Resim-12).

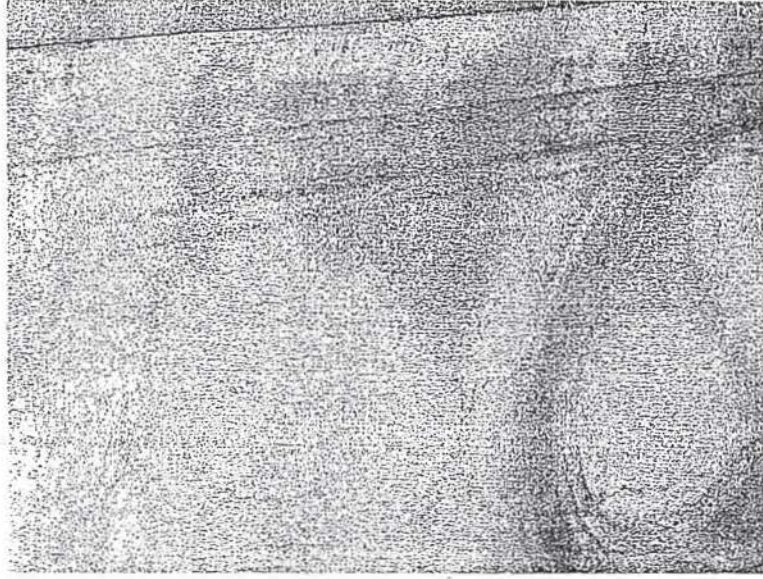
Res.11.b. Hayat ağacı ve güneş motifi

Res.12. Hayat ağacı ve ışınsal güneş motifi. Erzurum Müzesi.

Res. 13. Hayat Ağacı Motifi, İstanbul Eyüp Sultan Mezarlığı

Res.12. Hayat ağacı ve ışınal güneş motifi, İstanbul Eyüp Sultan Mezarlığı

Sonuç olarak, Türklerin Orta Asya'dan eski inançlarının temel prensipleri olarak, İslam Dini'ne girdikten sonraki yaşantılarına aksettirdikleri ölü gömme ve defin geleneğiyle ilgili âdet ve inanışların temelinde, eski Gök Tengri inanç sistemindeki kozmoloji düşüncesi hâkimdir. Bu düşünce hayatın bütün evrelerinde vazgeçilmez bir tarz olmuş, Türkler'in Cihan Hâkimiyeti Mefkûresine de temel oluşturmuştur. Bu sadece hayatın her safhasıyla sınırlı kalmamış, ölüm ve ölüm sonrası hayat için de zengin bir dinamizm ve ufuklar ötesi bir bakış açısı getirmiştir. Bu hareketlilik "**atlı bozkır kültürüyle**" yakından alakalı olarak Türkleri; hareketlerinde, hayat tarzlarında ölüm ve ölüm sonrası hayatlarında her şeyi hareketli kılan bir düşünceye sevk etmiştir. Böylece ölümün bir son olmayıp, aksine yeni bir hayatın başlangıcı olduğu ve bu düşüncenin de İslam inancıyla bağdaşması sonucunda İslam sonrası dönemde de Türkler arasında yaşama imkânı bulmuştur. Dolayısı ile hayat ve ölümlünde bir devr-i daim biçiminde düşünülmesi ve kâinattaki her şeyin dönmesi şeklinde figüratif bir anlatımla en iyi mezar taşlarında, Türk tarihi, Türk kültürü ve Türk sanatının en iyi örnekleri olarak kendini göstermiştir.

KAYNAKÇA

- BAŞTAV, Şerif: "Avrupa Hunları-Ölü Kurbanları Ve Mezarları", **Makaleler-2**, Ankara, 2005, s. 258-281
- BERKLİ, Yunus: *Ardahan-Çıldır Çevresinde Heykel Biçimli Mezar Taşlarının Türk Sanatındaki Yeri ve Önemi*, "Sanat", Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi, Sayı, 9, Erzurum, 2006, s. 91-102
- ÇAM, Nusret: *İslam'da Sanat Sanatda İslam*, Ankara, 1997
- ÇORUHLU, Yaşar: *Erken Devir Türk Sanatının ABC'si*, İstanbul, 1998
- ÇORUHLU, Yaşar: *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul, 2002
- ÇORUHLU, Yaşar: *Orta Asya'dan Anadolu'ya Lahit veya Taş Sandukalarda Görülen Hançer-Bıçak Tasvirlerinin Sembolizmi, I. Eyüp Sempozyumu, "Bildiriler"*, Eyüp Sultan Belediyesi, İstanbul, 1997
- ESİN, Emel: *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2001
- ESİN, Emel: *Türk Sanatında İkonografik Motifler*, "Kün-Ay-Altın Yış", İstanbul, 2004, s. 19-69
- GÜNDOĞDU, Hamza: *Eski Bir Kültür Merkezi Başköy, "Otlukbeli paneli"*, Otlukbeli- Erzincan, 1996
- GÜNGÖR, Harun: *Kayseri Zamanı Vadisi Mezar Taşlarında Mesleki İşaretler, İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri*", Türk Tarih Kurumu, C. II, Ankara, 1996, s. 185-191
- İNAN, Abdulkadir: " *Türkler'de Ve Moğollar'da Defin Merasimi Meselesine Dair*", **Makaleler Ve İncelemeler**, C.II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s.362-386
- İNAN, Abdulkadir: " *Müslüman Türkler'de Şamanizm'in Kalıntısı*", **Makaleler Ve İncelemeler**, C.II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s. 462-479
- İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2005, (Kaşkarlı Mahmut, Divan-ı Lügat-ı Türk)
- KARAMAĞARALI, Beyhan: *Ahlat Mezartaşları*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1992,
- KONYALI, İ. Hakkı: *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960
- KÖMEÇ, Saadettin: *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara, 2006
- LAQUEUR, Hans- Peter: *Hüve'l- Baki İstanbul'da Osmanlı Mezar Taşları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997
- ÖGEL, Bahaeddin: *Türk Mitolojisi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995

ÖZKAN, Haldun : *Erzincan ve Çevresinde Orta Asya Türk Geleneğini Sürdüren Bezemeli Mezar Taşları*, Atatürk Üniversitesi, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 15, Erzurum,2000, s. 31-49.

RASONYI, Laszlo: *Tarihte Türklük*, Ankara, 1988

ROUX, Jean- Paul: *Orta Asya da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, (çev. Aykut Kazancıgil- Lale Arslan), İstanbul, 2005

ROUX, Jean- Paul: *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul, 2001

TURAN, Osman: *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 1941

TURAN, Osman: *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul, 1981

YETKİN, Suut Kemal: *İslam Ülkelerinde Sanat*, İstanbul, 1984